

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

ВОВК ОЛЬГА ІГОРІВНА

УДК 930:929Каразін

**В. Н. КАРАЗІН (1773–1842) В ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ
НАРАТИВАХ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор
Куделко Сергій Михайлович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
професор кафедри історіографії,
джерелознавства та археології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Журба Олег Іванович,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та архівознавства;

кандидат історичних наук, доцент
Філіппенко Ростислав Ігорович,
Національний фармацевтичний університет,
доцент кафедри українознавства
та латинської мови.

Захист відбудеться «24» лютого 2016 р. о 13:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпропетровськ, пл. Т. Шевченка, 1, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпропетровськ, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий «14» січня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Постать Василя Назаровича Каразіна (1773–1842) є знаковою в історії Харківщини зокрема та України в цілому, помітною у масштабах Російської імперії, цікавою для закордонних учених. Його біографія була об'єктом дослідження декількох поколінь українських і зарубіжних науковців, неодноразово привертала увагу публіцистів і навіть представників художнього слова. Особистість, яка ще за життя була удостоєна різних, часом діаметрально протилежних оцінок сучасників, і після смерті залишається однією з найбільш неоднозначних постатей у вітчизняній історії кінця XVIII – першої половини XIX ст. За більш ніж сто сімдесят років, що минули з дня смерті В. Н. Каразіна, встиг накопичитися значний пласт літератури, в якій репрезентовано найширший спектр суджень та відгуків про його діяльність.

Невпинний приріст кількості праць каразінознавчої* спрямованості, безпрецедентне збільшення якого спостерігається протягом останніх трьох десятиліть, особливо гостро ставить на порядку денному потребу аналізу й систематизації цих розвідок, узагальнення вміщеної у них інформації. На сьогоднішній день існує певна кількість й історіографічних публікацій, у яких порушено окремі аспекти діяльності В. Н. Каразіна або відображено специфіку представлення цієї постаті у публікаціях окремого культурно-історичного та суспільно-політичного середовища. Однак такого роду розвідки у більшості своїй є фрагментарними, а діапазон піднятих у них питань виглядає обмеженим. Тому вони не спроможні продемонструвати процес репрезентації досліджуваної особистості у всій її повноті, дати цілісну оцінку сформованих історіографічних образів В. Н. Каразіна як результатів реконструкції його індивідуальності в літературі середини XIX – початку XXI ст., передумов їхнього виникнення і шляхів еволюції. Між тим, осягнення основних тенденцій формування «іміджу» історичного діяча в ретроспективі дає змогу більш адекватно зрозуміти специфіку його відтворення у масовій та професійній історичній свідомості в актуальний момент часу, спрогнозувати напрямки подальших трансформацій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з планами науково-дослідних робіт кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Проблеми історіографії та інтелектуальної історії Східної Європи нового та новітнього часу» (державний реєстраційний номер 0112U004748) і «Проблеми історичного краєзнавства та пам'яткознавства (на матеріалах Слобожанщини)» (державний реєстраційний номер 0112U004969).

Об'єктом дослідження є масив публікацій середини XIX – початку XXI ст., у яких висвітлюються події з життя В. Н. Каразіна та знаходять відображення присвячені йому комеморативні практики.

---

*Під каразінознавством тут і далі ми розумітимемо вивчення життя, творчості та громадської діяльності В. Н. Каразіна, його місця в історії Східної Європи в цілому та України зокрема. Термін сформований по аналогії з «шевченкознавством», «грушевськознавством», «драгоманознавством» та ін. Він був уведений до наукового обігу на початку XXI ст. (див. публікації Н. М. Березюк та ін.).

Предметом дослідження виступають процеси формування, побутування і трансформації історіографічних образів В. Н. Каразіна у професійній та масовій історичній свідомості.

Хронологічні межі охоплюють період формування історіографічної бази дослідження та обмежені 1842–2015 рр. Вибір нижньої хронологічної межі обґрунтовується тим, що процес вивчення життєпису В. Н. Каразіна та оприлюднення відповідних публікацій розпочався одразу після смерті просвітителя в листопаді 1842 р. Верхня хронологічна межа датується появою найновіших розвідок з досліджуваної проблеми, вивчення та аналіз яких дозволяє виявити актуальні тенденції розвитку каразінознавства.

Територіальні межі визначені географією наявних каразінознавчих публікацій та місць, де їх результати оприлюднювались у вигляді друкованих праць. Протягом 1842–2015 рр. відповідні дослідження велися в наукових центрах Російської імперії, пізніше – СРСР, в сучасних Україні та Російській Федерації, а також низці країн Європи і Північної Америки (Болгарії, Великобританії, Канаді, Німеччині, США, Франції, Чехії).

Мета дисертації полягає у реконструюванні процесу вивчення життєпису В. Н. Каразіна у період з середини ХІХ до початку ХХІ ст. і дослідженні історіографічних образів цього історичного діяча, що формувалися у конкретних культурно-історичних умовах.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні **завдання**:

- з'ясувати риси і тенденції, що визначають специфіку теоретико-методологічних підвалин сучасної української та світової біографістики;
- наповнити електронну базу даних на основі наявного масиву публікацій, присвячених особистості В. Н. Каразіна, та провести її кількісно-якісну обробку;
- розробити періодизацію процесу вивчення біографії В. Н. Каразіна, визначити загальні тенденції й особливості кожного з виокремлених періодів та етапів;
- показати в динаміці особливості репрезентації біографії В. Н. Каразіна протягом кожного з історіографічних періодів, відстежити напрямки виникнення історіографічних образів цієї особистості, встановити причини їхнього утворення та шляхи видозмін;
- визначити актуальні та недостатньо висвітлені у сучасній науці аспекти каразінознавства, окреслити коло проблем, що потребують подальшої розробки, уточнення або концептуального переосмислення.

Джерельну базу дослідження складають публікації середини ХІХ – початку ХХІ ст., в яких можна почерпнути інформацію про характерні риси та особливості каразінознавства. Серед них – твори й епістолярії В. Н. Каразіна, опубліковані праці дослідників його біографії, а також свідчення осіб, що були безпосередньо знайомі з цією людиною. Наявний корпус історіографічних джерел утворений публікаціями різноманітної стильової та жанрової спрямованості (наукові розвідки, науково-популярні твори, публіцистика, енциклопедистика, художня література тощо), які дають можливість пролити світло на специфіку сприйняття особистості В. Н. Каразіна залежно від конкретних історичних, суспільно-політичних і соціально-економічних умов.

Проблема зарахування вищеозначених груп писемних джерел до переліку історіографічних не є новою в історичній науці. Ще у 1960-х – 1970-х рр. С. О. Шмідт та інші історики висловили думку про те, що історіографічне поле має включати не лише власне академічну, а й масову літературу з історії. На початку ХХІ ст. ця ідея почала знаходити видиме втілення у наукових розвідках. Наприклад, С. І. Посохов довів можливість використання в історіографічних дослідженнях публіцистичних матеріалів, Л. В. Белгородська продемонструвала доцільність вивчення довідково-енциклопедичних видань як самостійних історіографічних джерел, К. В. Колодинська проаналізувала процес проникнення сучасної історіографічної проблематики до сфери інтересів художньої літератури і визнала наявність спільного для історії та літератури комунікативного поля, всередині якого формується специфічне сприйняття образів минулого. Обґрунтоване цими та іншими науковцями розширення потенційної джерельної бази історіографічного дослідження дає можливість простежити специфіку сприйняття знань про минуле не лише у фаховому, але і в масовому середовищі.

Наявна джерельна база є репрезентативною і дозволяє вирішити поставлені в дисертації завдання. Принципи аналізу корпусу джерел, покладені в основу даного дослідження, детально розглянуті у розділі I, підрозділі 1.3.

Стан наукової розробки теми. Необхідність дослідження історіографії каразінознавства була обумовлена постійним зростанням обсягу друкованих праць, у яких піднімалася відповідна проблематика. Цей процес може бути представлений у вигляді трьох кількісно й якісно відмінних одна від одної «хвиль». Їх виникнення співпадало з періодами підвищення інтересу до особистості В. Н. Каразіна з боку професійних істориків та громадськості, а характер визначався специфікою підходів до висвітлення біографії В. Н. Каразіна на кожному окремому етапі.

Перша «хвиля» (середина ХІХ – початок ХХ ст.) співвідноситься з етапом первинного накопичення джерельних матеріалів. Вона ознаменувалася введенням до обігу низки праць реєстраційного рівня. Докладні бібліографічні покажчики були розміщені у структурі деяких спеціальних каразінознавчих публікацій (Г. П. Данилевський¹, В. І. Срезневський², М. Й. Тихий³ та ін.). Анотовані й неанотовані списки джерел і літератури були представлені також у низці видань бібліографічного та історіографічного характеру більш широкої проблематики (С. О. Венгеров⁴, Г. М. Геннаді⁵, О. П. Рославський-Петровський⁶ та ін.).

Специфіка другої «хвилі» (40-ві – 50-ті рр. ХХ ст.), з одного боку, була обумовлена зростанням інтересу до науково-технічного доробку В. Н. Каразіна.

¹Данилевский Г. П. Василий Назарьевич Каразин (1773—1842) / Г. П. Данилевский // Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х., 1866. — С. 152—169.

²Срезневский В. И. Каразин Василий Назарович / В. И. Срезневский // Русский биографический словарь / изд. под наблюдением А. А. Половцова. — СПб., 1897. — [Т. 8]. — С. 498—499.

³Тихий Н. И. В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н. И. Тихий. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905. — Прил. — С. 1—28.

⁴Венгеров С. А. Василий Назарович Каразин / С. А. Венгеров // Источники словаря русских писателей / С. А. Венгеров. — СПб., 1910. — Т. 2. — С. 582—584.

⁵Геннаді Г. Н. Каразин Василий Назарович / Г. Н. Геннаді // Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. / Г. Н. Геннаді; доп. Н. Собко. — Берлин, 1880. — Т. 2. — С. 106—107.

⁶Рославский-Петровский А. П. Указатель сочинений, напечатанных в типографии императорского Харьковского университета в 1805—1814 годах / А. П. Рославский-Петровский. — Х.: В Унив. тип., 1866. — 54 с.

Серед видань цього періоду варто назвати покажчик «Материалы к библиографии по истории русской науки: Физика»⁷, який уміщував стислий перелік природничо-наукових статей В. Н. Каразіна. Іншою причиною пошвавлення стало наближення 150-ї річниці відкриття Харківського університету (1955 р.). Напередодні ювілейної дати вийшов друком присвячений В. Н. Каразіну біобібліографічний покажчик⁸, який став першим і до нашого часу єдиним подібним самостійним виданням.

Виникнення третьої «хвилі» (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) стало наслідком переосмислення ролі В. Н. Каразіна в історії України після набуття нашою державою незалежності. В цей час у структурі загальних бібліографічних видань⁹ та спеціальних збірників¹⁰ були оприлюднені списки творів цього діяча та видань про нього. Вперше почали виходити друком біоісторіографічні розвідки аналітичного рівня. Серед них можна відмітити як статті й тези (С. М. Куделко¹¹, О. М. Майструк¹², М. Г. Станчев¹³ та ін.), так і тематичні збірники.¹⁴

Таким чином, піднята у дисертації проблема донині не знайшла повномасштабного та вичерпного висвітлення. Відсутність у сучасній історіографії узагальнюючої розвідки з даної тематики обумовлює її вибір в якості предмета дисертаційного дослідження.

Тема дисертації та специфіка джерельної бази визначили вимоги до **методологічної основи дослідження**. В основу були покладені підходи, вироблені в руслі інтелектуальної історії та наукознавства. Застосування підходів інтелектуальної історії дозволило дослідити історію вивчення біографії В. Н. Каразіна, визначити чинники, що детермінували цей процес, охарактеризувати й оцінити результати діяльності каразінознавців. Залучення підходів наукознавства дало змогу поглянути на каразінознавство як на інформаційний процес і здійснити його якісне і кількісне дослідження.

Одним із ключових концептів дисертації стало поняття історіографічного образу, що походить від загальнотеоретичної міждисциплінарної дефініції «образ»,

⁷Гаухман Р. П. Каразин Василий Назарович (1773—1842) / Р. П. Гаухман // *Материалы к библиографии по истории русской науки : Физика* / Р. П. Гаухман ; под ред. Н. А. Карпова. — М., 1948. — С. 76.

⁸Беркович Э. С. В. Н. Каразин, 1773—1842 : биобиблиография / Э. С. Беркович, Л. И. Гуревич, В. А. Станишевский. — Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1953. — 154 с.

⁹История Харьковского университета : сист. библиогр. указ. 1805—1917 гг. Ч. 1, вып. 1 / сост. М. Г. Швалб, М. М. Красиков, С. Б. Глибицкая ; библиогр. ред. Ю. Ю. Полякова. — Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. — С. 31—36.

¹⁰Див., наприклад: Грама В. М. Василь Назарович, Іван Назарович, Іван Іванович та їх акліматизаційний сад : хронол. покажч. літ. / В. М. Грама // *Греки Харківщини : зб. іст.-біогр. ст.* / ред. О. А. Узбек ; Харк. міське т-во греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 130—136 та ін.

¹¹Див., наприклад: Куделко С. М. Д. І. Багалій як біограф В. Н. Каразіна / С. М. Куделко // *Актуальні питання історії України : тези доп. перших Багаліївських читань, присвяч. 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті акад. Д. І. Багалія*. — Х., 1992. — С. 10—11 та ін.

¹²Див., наприклад: Майструк О. М. Історіографія дослідження науково-просвітницької та управлінської діяльності Василя Каразіна (друга половина ХІХ ст. — 20-ті рр. ХХ ст.) / О. М. Майструк // *Педагогічний дискурс : зб. наук. пр.* — 2013. — Вип. 15. — С. 431—436 та ін.

¹³Див., наприклад: Станчев М. Г. «Этнические образы» В. Н. Каразина в истории и историографии / М. Г. Станчев // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. — 2004. — № 633 : Серія : Історія. — Вип. 36. — С. 28—43 та ін.

¹⁴Василь Назарович Каразін в оцінках сучасників та нащадків (до 225-річчя з дня народження) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова. — Х. : Бізнес Інформ, 1998. — 44 с. ; В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі : дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко ; наук. ред. проф. С. І. Посохов. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — 272 с.

тобто результат реконструкції об'єкта у свідомості людини.¹⁵ Коректність використання цього терміну в якості одного з понять методології історії обумовлена природою самого знання про минуле, яке «концептуально конструюється у думці та/або фігуративно в уяві й існує лише у думці, мові або дискурсі».¹⁶ С. І. Світленко під історичним образом пропонує розуміти результат реконструкції у свідомості людини походження, основних внутрішніх і зовнішніх прикмет історичної персоналії, явища, процесу, цілої епохи, що формується на основі світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння. Історіографічний образ може бути визначений як результат осмислення й інтерпретації історичного образу, що віддзеркалився у наукових дослідженнях.¹⁷

С. П. Болдырь та Є. А. Чернов, які вперше в українській історіографії підняли питання про необхідність введення поняття «історіографічний образ» до методологічного арсеналу історичної науки, розробили принципову схему основних етапів розвитку цього концепту. Його витoki беруть початок від «прижиттєвого образу», причому сам «прототип» може виступати активним творцем свого образу або образів. Другий («некрологічний») етап ще зберігає риси безпосереднього живого сприйняття «прототипу», але в цей час закладаються основи його майбутньої «історіографічної долі» шляхом збереження можливих джерел, мемуаризації, публічного поширення оцінок і характеристик та ін. Третій етап був визначений як науково-критичний, а четвертий – редуційний. Протягом усього процесу розвитку можливе протистояння, поглинання і перетинання образів.¹⁸

Історіографічні образи виконують низку функцій, серед яких Д. О. Андросова-Байда запропонувала виокремлювати смислоутворювальну, систематизувальну, комунікативну, функцію формування корпоративної ідентичності та функцію збереження історичної пам'яті.¹⁹

У ході дослідження процесів виникнення і трансформації історіографічних образів В. Н. Каразіна та визначення факторів їх еволюції ми спиралися на методику, розроблену С. І. Посоховим. В якості інструментарію було застосовано так звані «маркери», тобто зафіксовані ознаки, які, залишаючись незмінними, фіксували тематичні зсуви та «точки напруги» у конкретні історичні періоди²⁰ – тобто у нашому випадку провідні тематичні напрямки досліджень біографії В. Н. Каразіна. Важливе значення мала також диференціація наявних біографічних розвідок за стильовою, жанровою, типологічною і географічною ознаками, що дозволило показати своєрідність виникнення та побутування історіографічних образів В. Н. Каразіна залежно від умов зовнішнього середовища.

¹⁵Посохов С. І. Образ / С. І. Посохов // Історіографічний словник / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева [та ін.] ; за ред. С. І. Посохова. — Х., 2004. — С. 179.

¹⁶Уайт Х. Метаісторія. Историческое воображение в Европе XIX века / пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитоновой. — Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2002. — С. 11.

¹⁷Світленко С. І. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики / С. І. Світленко // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2006. — Вип. 2, ч. 1. — С. 309—310.

¹⁸Болдырь С. П. Историкографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания / С. П. Болдырь, Е. А. Чернов // Харківський історіографічний збірник. — 1997. — Вип. 2. — С. 98—99.

¹⁹Андросова-Байда Д. О. «Образ історика»: генеалогія поняття / Д. О. Андросова-Байда // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2010/2011. — Вип. 5. — С. 323.

²⁰Посохов С. І. Образы университетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — С. 6.

Для вирішення поставлених у дисертації завдань також використовувалися загальнонаукові принципи дослідження. Принцип історизму дозволив продемонструвати процес розвитку історіографії каразінознавства в динаміці, з урахуванням точних просторово-хронологічних координат. Принцип системності дав можливість поглянути на масив публікацій, пов'язаних з іменем В. Н. Каразіна, як на упорядковану сукупність елементів, що знаходяться у взаємозалежності один від одного й утворюють цілісний комплекс, виявити зв'язки між цими елементами і звести їх до єдиної теоретичної картини. Принцип міждисциплінарності забезпечив можливість отримання нового наукового знання шляхом залучення теорій та методів інших наук для вирішення проблем конкретного історичного дослідження. У дисертації також використовувалися принципи та підходи сучасної біографістики.

Дотримання вищеперерахованих принципів було досягнуто завдяки застосуванню загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів. З числа загальнонаукових було залучено логічні методи (аналіз, синтез, індукцію, дедукцію), що дало можливість цілісно дослідити процес приросту наукового знання про життя та здобутки В. Н. Каразіна, показати його внутрішню логіку у співвіднесенні з зовнішніми конкретно-історичними умовами розвитку науки і суспільства. З-поміж спеціально-історичних методів особливе значення було приділене історико-генетичному методу, який дозволив відстежити послідовні етапи еволюції каразінознавчих публікацій, виявити причини і чинники їх появи, особливості трансформацій та результати розвитку. За допомогою історико-порівняльного методу було проведено компаративний аналіз окремих подій та явищ (наприклад, дискусій щодо місця й ролі В. Н. Каразіна в регіональній та вітчизняній історії, які розгорнулися на межі ХІХ–ХХ ст. і ХХ–ХХІ ст. та ін.), що сприяло розумінню їх спільних рис та відмітних особливостей. Історико-типологічний метод дав змогу провести дослідження наявного корпусу джерел шляхом їх розділення на якісно однорідні класи з урахуванням притаманних їм спільних значущих ознак. Метод діахронного аналізу дав можливість виокремити якісні стадії історії вивчення життєвого та творчого шляху В. Н. Каразіна як складної динамічної системи й на цій основі розробити її періодизацію. Застосування методу синхронного аналізу уможливило визначення специфіки репрезентації біографії В. Н. Каразіна в один і той же проміжок часу, проте у різних суспільно-політичних та соціокультурних умовах. Залучення кількісних (зокрема, статистичних) методів дослідження дозволило реалізувати принцип міждисциплінарності та дало змогу підвищити точність і наочність запропонованої схеми історичного розвитку каразінознавства.

Таким чином, сукупність підходів, принципів і методів наукового пізнання, що були використані для досягнення мети і вирішення завдань дисертації обумовлюють достовірність аналізу, валідність та обґрунтованість отриманих результатів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- вперше в історіографії цілісну історію вивчення біографії В. Н. Каразіна в нашій державі та за її межами з середини ХІХ ст. і до наших днів розглянуто як самостійну наукову проблему, для вирішення якої застосовано комплексний підхід;
- розширено і доповнено бібліографічний перелік каразінознавчих праць шляхом виявлення та опрацювання українських і закордонних розвідок, в яких

безпосередньо йде мова про життя та діяльність В. Н. Каразіна, та які до цього часу не фігурували у спеціальних покажчиках та роботах узагальнюючого характеру;

- розроблено авторську класифікаційно-типологічну схему аналізу масиву біографічних публікацій;
- запропоновано періодизацію історії вивчення життєвого та творчого шляху В. Н. Каразіна, надано характеристику кожному з його етапів, що дозволило виявити їх основні закономірності;
- висвітлено еволюцію сконструйованих в академічній та масовій літературі образів В. Н. Каразіна та показано чинники, що вплинули на їх трансформації.

Практичне значення дисертації. Одержані результати можуть бути використані під час створення узагальнюючих праць і підручників з історії, історіографії та історичного краєзнавства. Матеріали дослідження корисні для підготовки загальних і спеціальних курсів, що торкалися б проблем біографістики, різноманітних аспектів історії науки та культури.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці актуальної наукової проблеми та цілісній розробці усіх її складових. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, усі сформульовані висновки і рекомендації ґрунтуються на результатах особистих досліджень дисертанта.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи були обговорені на засіданні кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Основні положення та висновки знайшли відображення у доповідях на наукових конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, серед яких: Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених (Харків, 14 грудня 2012 р.; 6 грудня 2013 р.; 28 листопада 2014 р.); Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 26 квітня 2013 р.; 25 квітня 2014 р.; 24 квітня 2015 р.); IV Луцьківські читання «Проблеми сучасної музейної комунікації» (31 січня 2013 р.); VI Міжнародна конференція молодих учених «Дні науки історичного факультету – 2013» (Київ, 25 квітня 2013 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Гендерна політика міст: історія і сучасність» (Харків, 23–25 жовтня 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «Українська еліта як чинник цивілізаційного поступу українства» (Київ, 24 жовтня 2013 р.); Науково-практична конференція «Харківський університет у символах, емблемах, образах» до 209-ї річниці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та 240-ї річниці із дня народження В. Н. Каразіна (Харків, 19 листопада 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «Традиційні культури народів світу: історія, інтерпретація, сприйняття» (Белгород, 30 листопада 2013 р.); Міжнародна науково-теоретична конференція студентів і аспірантів «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 8–9 квітня 2014 р.); XIX Всеукраїнська конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів (Київ, 18 квітня 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Вісімнадцяті Слобожанські читання» (23–30 квітня 2014 р.); Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті» (Харків, 14–15 травня 2014 р.); VII науково-технічна конференція НДІ мікрографії «Сучасний стан та проблемні питання страхового фонду документації, перспективи

розвитку та взаємодії» (Харків, 22–23 травня 2014 р.); Міжнародний симпозиум «XIV Кирило-Мефодіївські читання» (Харків, 23–24 травня 2014 р.); V Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (24–25 вересня 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Культурно-інтелектуальна складова цивілізаційного поступу українства» (Київ, 23 жовтня 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Краєзнавство і учитель – 2015» (Харків, 27 лютого 2015 р.); III Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених (Дніпропетровськ, 23–24 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені у 26 публікаціях, серед яких 7 статей у журналах, що входять до переліку наукових фахових видань з історичних наук (6 з них написані самостійно й 1 у співавторстві), та 2 статті в іноземних періодичних наукових виданнях. У друкованих працях дисертанта знайшли своє відображення результати всіх розділів дослідження.

Структура та обсяг дисертації зумовлені характером проблеми, що вивчається, поставленою метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, списку скорочень, п'яти розділів (11 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури (718 позицій на 71 сторінці), додатків. Загальний обсяг дисертації складає 257 сторінок, з них 171 сторінка основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано об'єкт і предмет, хронологічні й територіальні межі, мету і завдання дослідження, схарактеризовано джерельну базу та стан наукової розробки теми, визначено методологічні основи дисертації, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію та структуру дисертації.

Перший розділ – «Теорія біографістики: сучасні методологічні основи».

У підрозділі 1.1. «*Витоки й основні тенденції розвитку біографістики кінця ХХ – початку ХХІ ст.*» висвітлено історію становлення й розвитку біографічного жанру, визначено основні концептуальні проблеми сучасної біографістики. Установлено, що протягом тривалого періоду свого існування біографія набувала різноманітних історичних форм, актуалізувалася або відходила на другий план, але ніколи не зникла з поля зору як авторів, так і читачів. Особливий підйом інтересу до біографічного жанру розпочався на початку ХХ ст. і триває до сьогоднішнього дня. Безпосереднім наслідком цього процесу стало поступове оформлення біографістики в окремий науковий напрям. У підрозділі схарактеризовано нагальні теоретико-методологічні питання, що нині постають перед біографістикою.

У підрозділі 1.2. «*Схеми класифікації і типологізації біографічних творів*» охарактеризовано специфіку методологічних процедур систематизації знання. Розглянуто сутність класифікації і типологізації як інструментів дослідження сукупності елементів (у нашому випадку – біографічних творів), визначено їх спільні та відмінні риси. Показано, що на сьогоднішній день не існує універсальних моделей систематизації біографічних розвідок, адже будь-які класифікаційні або типологічні схеми є умовними. Вони навряд чи здатні відтворити абсолютно усю багатогранність об'єкта дослідження, проте дозволяють підвищити ефективність

його аналізу. Описано розгалужену систему схем класифікаційно-типологічного дослідження біографічних творів, побудованих за хронологічним (С. С. Аверінцев, М. М. Бахтін, М. О. Українець та ін.) та дисциплінарним (О. Л. Валевський, Дж. Леві, Д. Р. Уокер, В. С. Чишко та ін.) принципами.

У підрозділі 1.3. «Квантитативний аналіз масиву публікацій, присвячених В. Н. Каразіну: концептуальні засади» описано принципи, покладені в основу дослідження сукупності каразінознавчих публікацій. В якості фактологічної бази дослідження виступив бібліографічний перелік публікацій, пов'язаних з іменем В. Н. Каразіна, що вийшли друком після смерті просвітителя. Перелік склав 603 позиції, які охопили 155-річний хронологічний проміжок (з 1860 р. по 2015 р.). Кожна публікація розглядалася як система з певним набором усталених ознак, що могли б виступити в якості класифікаційно-типологічних критеріїв.

За допомогою табличного редактора MS Excel було створено базу даних, де публікації описано за шістьма параметрами, серед яких: 1) дата введення публікації до обігу – визначалася як рік її першого оприлюднення у друкованих періодичних чи неперіодичних виданнях, дала змогу виявити закономірності у процесі дослідження біографії В. Н. Каразіна та представити цей процес у вигляді динамічної системи; 2) місце публікації, що дозволило скласти уявлення про широту географічного розповсюдження каразінознавчих розвідок та дослідити особливості відтворення біографії В. Н. Каразіна в один і той же час, але в різних соціокультурних умовах; 3) стиль мовлення (науковий, публіцистичний, художній, офіційно-діловий), що дало змогу більш чітко встановити мету створення кожної окремої розвідки, цільову аудиторію, простежити трансляцію образу В. Н. Каразіна в різних суспільних колах; 4) вид наукової праці (монографія, брошура, стаття, повідомлення, тези доповіді, автореферат дисертації, рецензія, бібліографічний покажчик, довідково-енциклопедичне видання, науково-навчальне видання), що дозволило відстежити процес розвитку наукової діяльності, прослідкувати траєкторію переміщення наукового знання від новаторського до масового; 5) тематичні напрямки досліджень біографії В. Н. Каразіна (генеалогічні дослідження; державна і просвітницька діяльність; науково-дослідницька діяльність; суспільно-політичні погляди; риси особистості; увічнення пам'яті; комплексні дослідження; історіографічні розвідки; джерелознавчі публікації); б) тип біографічного письма за класифікацією Дж. Леві (модальні біографії – стислі довідки, побудовані за уніфікованою схемою; контекстуальні біографії – в яких діяння та досягнення В. Н. Каразіна вписані до загального контексту епохи, зовнішніх соціальних, економічних, політичних, ідеологічних умов; казуальні біографії – акцентують увагу на незрозумілих для оточуючих або несхвалюваних вчинках В. Н. Каразіна; герменевтичні біографії – орієнтовані на висвітлення «внутрішнього», приватного життя В. Н. Каразіна).

Розроблена схема дала змогу наочно показати основні напрями дискусій, що точилися в історіографії навколо постаті В. Н. Каразіна. Аналіз бази даних дозволив провести підрахунки, результати яких було представлено у табличному і графічному вигляді та схарактеризовано у наступних розділах дисертації.

Другий розділ – «Біографічні відомості про В. Н. Каразіна в літературі середини XIX – початку XX ст.».

У підрозділі 2.1. *«Накопичення історичного матеріалу та формування джерельної бази каразінознавчих студій (1842 – 1870-ті рр.)»* проаналізовано хід вивчення історії життя В. Н. Каразіна у перші десятиліття після його смерті. Цей процес розпочався завдяки клопотам одного з його синів – Ф. В. Каразіна. В написаному ним листі до О. Г. Тройницького було викладено основні віхи життя та діяльності засновника Харківського університету. До кінця 1850-х рр. ім'я В. Н. Каразіна у край рідко згадувалося на сторінках періодичної преси, що можна пов'язати з неоднозначністю його репутації, яка склалася в суспільстві (й насамперед найвищих державних колах) ще за життя.

У 1860 р. Г. П. Данилевський у газеті «Северная пчела» опублікував розлогий життєпис В. Н. Каразіна, що дало початок новому етапу розвитку каразінознавства. Був узятий курс на оприлюднення документальних джерел (в першу чергу особового походження), що сприяло накопиченню історичного матеріалу для подальших досліджень. Вийшли друком листи і статті самого В. Н. Каразіна, а також мемуари людей з його оточення. Критичні зауваження на адресу просвітителя лунали переважно від представників дворянських кіл Москви та Петербурга (Г. Р. Державін, І. П. Сахаров, М. І. Тургенєв та ін.), для яких він асоціювався насамперед з кар'єрою при імператорському дворі. Люди, які співвідносили В. Н. Каразіна з Харківським університетом (П. І. Кеппен, Л. Нічпаєвський К.-Д. фон Роммель та ін.), у більшості своїй залишили про нього доброзичливі відгуки. Більшість розвідок 1860–1870-х рр. були написані публіцистами (О. І. Герцен, Г. П. Данилевський, Ф. В. Каразін та ін.), що дало змогу познайомити широкі верстви освіченого суспільства з персоною В. Н. Каразіна. Зростання кількості каразінознавчих публікацій спричинило появу перших систематизованих реєстрів епістоляріїв та записок В. Н. Каразіна, а також присвяченої йому літератури (Г. П. Данилевський, О. П. Рославський-Петровський та ін.).

У підрозділі 2.2. *«Розмаїття тем та підходів до висвітлення життєпису засновника Харківського університету (1880-ті – 1910-ті рр.)»* висвітлено процес бурхливого розвитку каразінознавчих студій напередодні, під час та у перші роки після святкування 100-річного ювілею Харківського університету (1905 р.), що закономірним чином актуалізувало необхідність вивчення біографії його засновника. Починаючи з 1880-х рр., спостерігалось стрімке зростання публікаторської активності. Було введено до наукового обігу чимало нових джерел та опубліковано збірку «Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем», що і донині залишається найбільш повним та унікальним у своєму роді зібранням статей та епістоляріїв просвітителя. Відбулося зростання кількості науково-дослідницьких робіт, відмічалось збагачення тематичної палітри публікацій. Вперше дістали серйозного обговорення такі теми, як науково-дослідницька діяльність (Ю. П. Бартенєв, М. Ф. Федоров та ін.), суспільно-політичні погляди (В. С. Іконников, М. О. Лашенков, В. І. Семєвський та ін.), генеалогія та родинні зв'язки В. Н. Каразіна (Д. І. Багалій, М. Й. Тихий та ін.). Найбільшу увагу авторів привертала проблеми вивчення внеску В. Н. Каразіна в реформування освітньої сфери Російської імперії

(С. В. Рождественський, М. К. Шильдер та ін.), а надто – його участь у відкритті Харківського університету (Д. І. Багалій, М. О. Лавровський та ін.). З цією темою безпосередньо було пов'язане питання щодо необхідності увічнення пам'яті В. Н. Каразіна, в першу чергу – встановлення пам'ятника в Харкові. Це стало предметом широкої дискусії (Д. І. Багалій, П. М. Буцинський, А. С. Вязігін, М. Й. Тихий та ін.), яка виникла в умовах загальносупільної нестабільності, викликаної подіями революції 1905–1907 рр.

Зміни в тематиці каразінознавчих публікацій закономірно призвели до трансформації типологічної структури наявних розвідок. Якщо протягом 1860-х рр. та 1870-х рр. каразінські життєписи були представлені виключно контекстуальним типом, то вже з 1880-х рр. спостерігається поява біографій герменевтичного, з 1890-х рр. – казуального, а з 1900-х рр. – модального типів. Урізноманітнився видовий репертуар розвідок: ім'я В. Н. Каразіна вперше стало згадуватися на сторінках довідково-енциклопедичних та науково-оціночних публікацій. Змінилася й географія: у 1860-х – 1870-х рр. більшість розвідок виходила у Москві та Петербурзі, а з 1880-х рр. центр перемістився до Харкова. Очевидним стало збільшення значущості постаті В. Н. Каразіна для харківського співтовариства, на відміну від інших регіонів держави, де ця персона була відомою, але не першорядною. Після 1907 р. розпочався різкий спад публікаторської активності.

Протягом досліджуваного відрізка часу в літературі сформувалися два контрверсійні напрями висвітлення біографії В. Н. Каразіна (апологетичний і критичний). У розвідках апологетичного напрямку акцентується увага на заслугах В. Н. Каразіна перед харківською громадою та країною в цілому, а для критичного характерні прискіпливі оцінки ролі цього діяча у вітчизняній історії. Критичний напрям розвивався більшою мірою у столичній історіографії, апологетичний же представляли в основному харківські дослідники, хоча обидві групи не були абсолютно гомогенними. Представники критичного напрямку (П. М. Буцинський, В. І. Семевський, С. С. Шашков) створили образ В. Н. Каразіна – консервативно налаштованого громадського діяча, монархіста і кріпосника, а дослідники апологетичного напрямку (Д. І. Багалій, М. О. Лавровський, М. Й. Тихий та ін.) послідовно вибудовували образ В. Н. Каразіна – просвітителя, який невпинно дбав про поширення освіти і заснував Харківський університет.

Третій розділ – «Життєпис В. Н. Каразіна в історіографії та публіцистиці 20-х – 80-х рр. ХХ ст.».

У підрозділі 3.1. *«Особливості репрезентації біографії В. Н. Каразіна в літературі 1920-х – 1950-х рр.»* простежено шляхи розвитку каразінознавства до середини ХХ ст. Протягом 1920-х – 1930-х рр. був відсутній системний підхід до висвітлення життєпису В. Н. Каразіна, тож не міг бути сконструйований і його цілісний історіографічний образ. Одночасно можна вести мову про наявність двох напрямів, що можуть розглядатися як логічне продовження трендів дореволюційної історіографії. У ленінградському літературознавчому середовищі тривала розробка критичного напрямку, представники якого (Б. С. Мейлах та ін.) акцентували увагу на ідейному протистоянні В. Н. Каразіна та ліберально налаштованих літераторів, у т. ч. О. С. Пушкіна. Апологетичний напрям був більш строкатим як тематично, так і географічно. З одного боку, його репрезентували дослідники з Харкова

(І. Д. Бойко та ін.), які традиційно пов'язували ім'я В. Н. Каразіна з відкриттям вищої школи на слобідсько-українських теренах. З іншого боку, до цього напрямку можуть бути віднесені розвідки московських і ленінградських природознавців (Б. В. Нумеров та ін.), в яких піднімалася проблема внеску В. Н. Каразіна у поступ вітчизняної та світової науки і техніки.

Протягом 1940-х – 1950-х рр. спостерігалось підвищення інтересу до особистості В. Н. Каразіна. Каталізаторами цього процесу стали бурхливий розвиток науки, техніки і технології, індустріалізація та модернізація народногосподарського комплексу країни, а також необхідність закріплення за вітчизняними вченими пріоритету в різних народногосподарських сферах. Ще однією причиною актуалізації каразінознавчої тематики стало наближення 150-річного ювілею Харківського університету (1955 р.), яке висунуло на порядок денний потребу відвернути увагу від «незручних» епізодів біографії В. Н. Каразіна. У публікаціях апологетичного напрямку (В. В. Данилевський, Г. П. Дубинський, А. Г. Слюсарський, Є. С. Хотинський, М. А. Шателен та ін.) був усталений образ В. Н. Каразіна – прогресивного науковця і просвітителя, який випередив свій час та постраждав від сававілля царського режиму. Представники критичного напрямку (В. Г. Базанов, А. В. Предтеченський, М. О. Цявловський та ін.) зосереджували увагу на поведінці В. Н. Каразіна напередодні повстання на Сенатській площі та розробляли образ громадського діяча, який не гребував доносами на своїх ідейних супротивників.

У підрозділі 3.2. «Відображення образів В. Н. Каразіна у професійній та масовій історичній свідомості (1960-ті – 1980-ті рр.)» з'ясовано тенденції, що визначали розвиток каразінознавства у другій половині ХХ ст. У літературі спостерігалось поступове зниження інтересу до науково-дослідницьких здобутків В. Н. Каразіна, натомість зростала увага до його суспільно-політичної діяльності. З одного боку, в історіографії продовжувалася розробка тем, фундамент яких було закладено ще на попередньому етапі. Ленінградські спеціалісти з історії російської літератури (В. Г. Базанов, М. І. Пруцков та ін.) досліджували роль В. Н. Каразіна у суспільному житті протягом 1810-х – 1820-х рр. та його ставлення до декабризму. Українські фахівці в галузі історії соціально-економічних відносин у Російській імперії (В. І. Козловський, А. Г. Слюсарський та ін.) вивчали погляди В. Н. Каразіна стосовно селянського питання та відстоювали тезу про антикріпосницький характер висунутих ним проєктів вирішення селянського питання. Ця точка зору була переглянута лише наприкінці 1980-х рр., коли А. Г. Болебрух довів, що запропоновані В. Н. Каразіним заходи не були здатні принципово змінити феодально-кріпосницьку сутність існуючих на той час суспільних відносин.

З іншого боку, в літературі почали підніматися проблеми, які до цього часу не виступали об'єктом спеціального наукового пошуку. Серед них – вплив прогресивної французької суспільної думки на світогляд В. Н. Каразіна (Л. А. Коваленко, Г. М. Чабан та ін.), його взаємовідносини з О. М. Радищевим (Д. С. Бабкін та ін.), проєкти допомоги південнослов'янським народам у боротьбі за національну незалежність (І. С. Достян та ін.). Відбулося зближення апологетичного та критичного підходів, що сприяло конструюванню образу В. Н. Каразіна як людини з нестійкими поглядами, суспільно-політичні переконання якої еволюціонували від помірною лібералізму до консерватизму. Ще однією

прикметною рисою історіографії 1960-х – 1980-х рр. стало те, що уявлення про В. Н. Каразіна, які вже встигли усталитися в науковому середовищі, почали все більш активно проникати до масової аудиторії.

Четвертий розділ – «Постать В. Н. Каразіна у сучасній українській історіографії (1991–2015 рр.)».

У підрозділі 4.1. «*Просвітницька місія В. Н. Каразіна як предмет наукових та суспільних дискусій*» проаналізовано розвиток каразінознавчих студій напередодні урочистого святкування 200-ї річниці відкриття Харківського університету (2005 р.). Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. заслуги В. Н. Каразіна вперше були відзначені на державному рівні: у 1999 р. Указом Президента України його ім'я було надано Харківському національному університетові, а в 2013 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про необхідність урочистого відзначення 240-ї річниці з дня народження просвітителя. У зв'язку з наближенням ювілейної дати увагу каразінознавців особливо привертала просвітницька діяльність В. Н. Каразіна: його роль у заснуванні Міністерства народної освіти в Російській імперії (С. М. Куделко та ін.), внесок у розвиток педагогічної науки (О. М. Майструк, Н. А. Сейко та ін.). Магістральною дослідницькою темою виступала участь В. Н. Каразіна у заснуванні Харківського університету (Н. М. Березюк, М. С. Лапіна, О. Г. Павлова та ін.), причому його роль у даному процесі виявилася дискусійною. Одні дослідники (А. Г. Болебрух, С. М. Куделко та ін.) наголошували, що Харківський університет став результатом ініціативи місцевого дворянства, виразником інтересів якої виявився В. Н. Каразін; інші (В. А. Свіч та ін.) переконували, що навчальний заклад став зримим втіленням пасіонарної енергії самого В. Н. Каразіна. Представники третьої течії (В. В. Кравченко та ін.) твердили, що відкриття університету в Харкові було ініційоване представниками найвищих державних кіл. Наближення університетського ювілею спровокувало широку громадську дискусію, в ході якої одні диспутанти піддали ім'я В. Н. Каразіна дошкульній та малообґрунтованій критиці, а їхні опоненти доводили його виключну роль у перетворенні Харкова на університетське місце та розвиткові української освіти, науки та культури. Виникнення цієї полеміки, вочевидь, мало під собою не стільки наукове, скільки політико-ідеологічне підґрунтя і було обумовлено наростанням політичної боротьби і загальною радикалізацією суспільства.

У підрозділі 4.2. «*Переосмислення ролі В. Н. Каразіна в історії української науки та культури*» схарактеризовано основні напрями трансформацій українського каразінознавства кінця ХХ – початку ХХІ ст. Однією з характерних рис стала диверсифікація тематичного спектру розвідок, присвячених В. Н. Каразіну. Затребуваними виявилися такі теми, як суспільно-політичні ініціативи В. Н. Каразіна, його бачення політичного розвитку держави та пропозиції щодо можливих шляхів вирішення селянського питання (А. Г. Болебрух, С. М. Злупко, І. Я. Лосієвський, Н. О. Ніколаєнко, С. Ю. Страшнюк, А. В. Хрідочкін та ін.); здобутки В. Н. Каразіна на науковій ниві (Г. Б. Гладун, М. Г. Курдюк, О. І. Фурдичко та ін.), причому вперше було звернено увагу на його внесок у вивчення минувшини своєї батьківщини (А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, В. В. Скирда та ін.). Методологічні трансформації у гуманітарній сфері посприяли збільшенню кількості біографічних розвідок герменевтичного типу. У публікаціях

висвітлювалася етнічна (М. Г. Станчев та ін.) та конфесійна (М. С. Лапіна та ін.) приналежність В. Н. Каразіна, його родинні зв'язки (Н. М. Березюк, Л. О. Дешко та ін.). Це сприяло формуванню образу «живої людини», яка прожила непросте, але яскраве та цікаве життя. Після майже дев'яностолітньої перерви знов почали спорадично виходити друком окремі джерела, пов'язані з іменем В. Н. Каразіна. Постійне зростання кількості каразінознавчих розвідок викликало необхідність проведення їх систематизації та узагальнення вміщеної в них інформації, що активізувало публікацію бібліографічних довідників, а також праць історіографічного характеру (С. М. Куделко, С. І. Посохов та ін.). Найбільшого поширення дістала тема увічнення пам'яті про В. Н. Каразіна. Багато в чому така тенденція була пов'язана з комемораційною активністю університетської спільноти, адже саме у зазначений період Харківський університет як ніколи жваво почав «прив'язувати» до себе особистість свого засновника та популяризувати його і на регіональному, і на загальнодержавному рівнях. При цьому ця постать не стала «провінційно-містечковою», а була належним чином оцінена в Україні.

П'ятий розділ – «Особистість В. Н. Каразіна в рецепції закордонних дослідників».

У підрозділі 5.1. «Постать В. Н. Каразіна в інтелектуальному середовищі західної української та російської діаспори» показано історію розвитку каразінознавства у нерозривному зв'язку з процесом формування українського та російського емігрантських осередків та становлення в них гуманітарних студій. У переважній більшості постать В. Н. Каразіна не виступала предметом спеціального пошуку, а була стисло виписана на загальному тлі історії України та Російської імперії першої половини ХІХ ст. Історики, що належали до кола російської діаспори (М. М. Кноррінг, Л. І. Страховський та ін.) звертали увагу на суспільно-політичну діяльність В. Н. Каразіна, розглядаючи її в контексті російської історії першої чверті ХІХ ст. Українська діаспорна історіографія, хоч й орієнтувалася переважно на висвітлення просвітницької місії В. Н. Каразіна, була більш неоднорідною, що дозволяє розділити наявні публікації на дві групи. До першої з них можна віднести ті, автори котрих (І. П. Лисяк-Рудницький, Ю. О. Луцький та ін.) обстоюють тезу щодо поєднання у світогляді В. Н. Каразіна регіонального слобідсько-українського та загальнодержавного патріотизму. До другої групи варто віднести розвідки, автори яких (Б. О. Балан, Ю. А. Лавріненко та ін.) бачать в особистості В. Н. Каразіна в першу чергу свідомого українця, який своєю діяльністю намагався подолати залежність України від Російської імперії та повернути її на європейський шлях розвитку. Така позиція є дискусійною та знаходить мало підтверджень у джерелах. Проте саме вона дістала значного поширення в публіцистиці та науково-довідковій літературі, тим самим справивши безпосередній вплив на формування образу В. Н. Каразіна серед широких верств української діаспорної громадськості.

У підрозділі 5.2. «Висвітлення біографії В. Н. Каразіна науковцями країн Європи та Північної Америки» досліджено специфіку репрезентації історії життя та діяльності В. Н. Каразіна дослідниками, що представляли наукові школи Болгарії, Великобританії, Німеччини, США, Чехії та Російської Федерації. В. Н. Каразін, з точки зору вчених з країн Центральної та Західної Європи (Т. Г. Масарик, А. Палмер та ін.), а також США (Ф. Фаднер, Дж. Флінн та ін.), був не надто відомою фігурою і

не заслужив окремішнього життєпису. Відповідно, не було достатніх передумов для конструювання цілісного історіографічного образу цього діяча. Масив болгарської каразінознавчої літератури справляє враження більш монолітного та структурованого, проте зрілий історіографічний образ також був відсутній. Причиною цього є переважне спрямування болгарських дослідників на висвітлення історії родини Каразіних, що призводило до позиціонування В. Н. Каразіна як одного з талановитих представників не менш достойного давнього балканського роду. Сучасна російська історіографія продовжила курс, який був закладений ще у 1960-х – 1980-х рр. у радянському каразінознавстві. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. російські дослідники дотримувалися «середньої лінії» у висвітленні життєпису цього історичного діяча, не ідеалізуючи і не демонізуючи його. В. Н. Каразін був представлений як «людина свого часу», неспокійна особистість, породжена не менш суперечливою епохою.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження.

У дисертації було проаналізовано основні риси і тенденції, що визначають специфіку сучасної української та світової біографістики. Показано, що невпинне кількісне зростання публікацій біографічного характеру висуває на порядок денний не лише потребу теоретико-методологічного осмислення феномену біографії, але й необхідність історіографічного дослідження історико-біографічних творів.

Було реконструйовано процес вивчення життєпису В. Н. Каразіна (1773–1842). Одним з головних інструментів стала електронна база даних, що включила 603 публікації, оприлюднені в Україні та за кордоном протягом 1860–2015 рр. На основі її аналізу було сформовано таблиці й побудовано графіки, які дають наочне уявлення про темпоральну динаміку трансформацій каразінознавчих досліджень у стильовому, жанровому, тематичному, типологічному й географічному зрізах. Поєднання кількісного аналізу з якісним дозволило показати історію дослідження життєпису В. Н. Каразіна у розмаїтті причинно-наслідкових зв'язків.

Всебічне вивчення наявного масиву публікацій дозволило розробити періодизацію каразінознавства. В історії дослідження біографії В. Н. Каразіна виділено три періоди: 1) середина ХІХ – початок ХХ ст.; 2) 20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.; 3) кінець ХХ – початок ХХІ ст., кожен з яких складається з низки етапів. Запропонована періодизація дала змогу в динаміці простежити процес розвитку каразінознавчих студій, вписавши їх до більш загального контексту розвитку науки і суспільства середини ХІХ – початку ХХІ ст.

З'ясовано, що в літературі простежуються два магістральні контрверсійні напрями висвітлення життєпису В. Н. Каразіна. Для розвідок апологетичного напрямку характерне акцентування уваги на заслугах В. Н. Каразіна перед державою та уславлення цієї людини. Для публікацій критичного напрямку притаманні більш жорсткі, подекуди навіть радикально негативні оцінки ролі та місця В. Н. Каразіна в історії України зокрема та Російської імперії в цілому. Обидва напрями вибудовувалися паралельно і в різні періоди знаходили більшу або меншу кількість спільних «точок дотику». Апологетичний напрям знаходив більше прихильників в умовах, коли В. Н. Каразін виступав «першоплановою» історичною постаттю, а критичний – коли ця особистість відходила в історичному процесі на фоновий план.

В українській історіографії послідовно розвивався перш за все апологетичний напрям, в руслі якого історіографічний образ В. Н. Каразіна зазнав низки видозмін. «Пікові точки» інтересу до цієї особистості співпадали з ювілейними датами Харківського університету (1905 р. – 100-річчя; 1955 р. – 150-річчя; 2005 р. – 200-річчя). Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. був сконструйований образ просвітителя, метою життя якого було поширення освіти серед усіх прошарків населення, а головною заслугою стала безпосередня участь у заснуванні Харківського університету. До середини ХХ ст. він перетворився на образ науковця-новатора, який особисто постраждав від свавілля царату й активно виступав за скасування кріпосного ладу. В 80-х рр. ХХ ст. тривало формування образу «представника своєї епохи», що була такою ж мінливою і суперечливою, як і він сам. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. отримав нове життя образ просвітителя, «батька-засновника» Харківського університету, який зробив неоціненний внесок у розвиток української освіти, науки і культури. Це дозволило йому зайняти почесне місце у когорті найбільш відомих і шанованих діячів вітчизняної історії. Гіперболізованим варіантом такого трактування можна вважати підхід, що склався в історіографії української діаспори, представники якої репрезентували образ Каразіна – свідомого українського патріота, духовного провідника нації. На початку ХХІ ст. також зросла увага до особистісного виміру буття В. Н. Каразіна, що дало початок формуванню образу «живої людини», котра мала свої достоїнства і вади.

Для російської історіографії була характерна розробка насамперед критичного напрямку каразінознавства, в межах якого інтерпретація постаті В. Н. Каразіна також не була статичною. У період кінця ХІХ – початку ХХ ст. домінував образ консервативно налаштованого громадського діяча, переконаного прихильника монархії та збереження кріпосного ладу. У 30-х рр. ХХ ст. він перетворився на образ реакціонера-радикала, відвертого супротивника декабристського руху, донощика й особистого ворога багатьох прогресивно налаштованих діячів, у т. ч. й О. С. Пушкіна. У 1950-х – 1960-х рр. оцінки дещо пом'якшилися, що призвело до формування образу консерватора зі специфічним світоглядом, який, з одного боку, був нерозбірливим у виборі засобів впливу, а з іншого – щиро вболівав за долю своєї Батьківщини. Протягом наступних кількох десятиліть відбувалося поступове зближення критичного каразінознавчого напрямку з апологетичним. Врешті-решт це призвело до створення компромісного образу небайдужої «людини свого часу», трансляція якого продовжується у російській історіографії й сьогодні. Образи В. Н. Каразіна, які склалися в українській та російській історіографіях, закріплювалися не лише у фаховій, але і в масовій історичній свідомості. Щоправда, це відбувалося з певним хронологічним лагом, тривалість якого з плином часу демонструвала стабільну тенденцію до зменшення.

В історіографіях інших країн світу (Болгарія, США, Чехія тощо), а також російській діаспорній історіографії відсутні цілісні каразінознавчі напрями і, відповідно, не спостерігаються сформовані образи В. Н. Каразіна. Найбільш зрілою з цієї точки зору виглядає болгарська історіографія, котра розглядає біографію В. Н. Каразіна в контексті історії знаного дворянського роду, який, вірогідно, мав болгарське коріння. Можна припустити, що з плином часу болгарське фахове співтовариство ще міцніше «закріпить» цю постать у національній історіографії, що

посприяє виробленню її окремішнього образу. Для дослідників з інших країн світу В. Н. Каразін був і залишається малопримітною історичною постаттю, тож у перспективі каразінознавство у цих країнах навряд чи зазнає якісних змін.

В українській історіографії, навпаки, рівень інтересу до постаті В. Н. Каразіна, цілком очевидно, буде залишатися стабільно високим. Серед перспективних напрямів каразінознавства можна назвати: 1) психобіографічні розвідки, що могли б дати ключі до кращого розуміння мотивів його діяльності та підоснови вчинків; 2) вивчення науково-дослідницького доробку В. Н. Каразіна та його оцінка з позицій науки початку ХХІ ст. 3) перевидання розширеного і доповненого зібрання листів, записок і творів В. Н. Каразіна, забезпечених науковими коментарями.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Вовк О. І. Засновник Харківського університету В. Н. Каразін в іконографії (до 240-річчя з дня народження) / О. І. Вовк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — 2013. — Вип. 16. — С. 178—186.

2. Вовк О. І. Василь Каразін біля витоків формування української науково-технічної інтелігенції / С. М. Куделко, О. І. Вовк // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 14. — С. 190—193. *Особистий внесок О. І. Вовк полягає у підборі джерел та літератури з теми дослідження, визначенні ролі В. Н. Каразіна у процесі формування української науково-технічної еліти в першій половині ХІХ ст., формулюванні висновків.*

3. Вовк О. І. Образи В. Н. Каразіна на сторінках енциклопедичних видань кінця ХІХ — початку ХХІ ст. / О. І. Вовк // Харківський історіографічний збірник. — 2013. — Вип. 12. — С. 144—159.

4. Вовк О. І. «Борець за панування людини над силами природи, агроном та видатний винахідник, природодослідник, що значно випередив свій час»: образ В. Н. Каразіна у дзеркалі радянської історіографії (1920-ті – 1980-ті рр.) / О. І. Вовк // Історія науки і біографістика. — 2014. — № 3. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/INB_Title_2014_3_4.pdf (дата звернення : 27.08.2015 р.). — Назва з екрану.

5. Вовк О. І. Вшанування в Харківському університеті 240-ї річниці від дня народження В. Н. Каразіна / О. І. Вовк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2014. — № 1117 : Серія : Історія. — Вип. 48. — С. 247—249.

6. Вовк О. І. Василь Каразін в інтелектуальному середовищі західної української діаспори: до питання історіографічного образу / О. І. Вовк // Українознавчий альманах. — 2014. — Вип. 17. — С. 136—139.

7. Вовк О. І. В. Н. Каразін як електротехнік: дискусійне питання історіографічного образу / О. І. Вовк // Вісник НТУ «ХПІ». Серія : Історія науки і техніки. — 2014. — № 30 (1073). — С. 45—54.

Статті в іноземних виданнях

8. Вовк О. И. Духовно-нравственные ценности в мировоззрении В. Н. Каразина (1773—1842) / О. И. Вовк // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. — Курск, 2014. — № 6 (96). — С. 78—82.

9. Вовк О. І. Репрезентація постаті В. Н. Каразіна в історіографії країн Європи та Північної Америки / О. Вовк // *Evropský filozofický a historický diskurz*. — Brno, 2015. — Svazek 1, vydání 2. — S. 7—13.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

10. Вовк О. І. Каразін Василь Назарович / О. І. Вовк, С. М. Куделко // Харківщина : енцикл. слов. / Харків. облрада ; Харків. облдержадмін. ; [ред. рада : С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін. ; редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін.]. — Х., 2014. — С. 156—157. *Особистий внесок О. І. Вовк полягає у висвітленні основних відомостей стосовно біографії В. Н. Каразіна та увічнення пам'яті про нього на Харківщині.*

11. Засновнику Харківського університету присвячується (до 240-річчя з дня народження В. Н. Каразіна) : каталог виставки / ред. Л. М. Юдіна ; уклад. О. Сафонова, О. Вовк. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — 60 с. *Особистий внесок О. І. Вовк полягає у підборі текстових та візуальних матеріалів, уміщених в каталозі.*

12. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад., авт. переднього слова О. І. Вовк, С. М. Куделко ; наук. ред. проф. С. І. Посохов. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — 272 с. *Особистий внесок О. І. Вовк полягає у підготовці історіографічних коментарів та науково-довідкового апарату видання.*

Матеріали конференцій

13. Вовк О. І. В. Н. Каразін (1773—1842) та питання жіночої освіти в Російській імперії / О. І. Вовк // Гендерна політика міст : історія і сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова, Харків, 23—25 жовт. 2013 р.) : наук. зб. — Х., 2013. — С. 27—31.

14. Вовк О. І. В. Н. Каразін як краєзнавець / О. Вовк // Дні науки історичного факультету : матеріали VI Міжнар. конф. молодих учених (м. Київ, 25 квіт. 2013 р.). — К., 2013. — Вип. 6, ч. 8. — С. 9—10.

15. Вовк О. І. Психобіографічні дослідження як складова української гуманітаристики кінця ХХ — початку ХХІ ст. / О. Вовк // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 66-ї Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26 квіт. 2013 р.). — Х., 2013. — С. 296—297.

16. Вовк О. І. Василий Каразин о духовном образовании в Харьковском университете (к 240-летию со дня рождения) / О. И. Вовк // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования : материалы III Междунар. научно-практ. конф. — Х., 2013. — С. 33—35.

17. Вовк О. І. Етнічне походження В. Н. Каразіна: історіографічний аспект / О. І. Вовк // Традиційні культури народів мира: історія, інтерпретація, восприяття : матеріали міжнарод. научно-практ. конф. — Белгород, 2013. — С. 18—22.

18. Вовк О. І. Археографічна діяльність В. Н. Каразіна / О. І. Вовк // Тези доп. VII наук.-техн. конф. НДІ мікрографії «Сучасний стан та проблемні питання страхового фонду документації, перспективи розвитку та взаємодії» (22—23 трав. 2014 р., м. Харків). — Х., 2014. — С. 61—62.

19. Вовк О. І. Внесок В. Н. Каразіна у розвиток лісівництва / О. І. Вовк // Україна і світ : гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес : тези доп. Міжнар.

наук.-теор. конф. студ. і аспір., 8—9 квіт. 2014 р., м. Харків. — Х., 2014. — С. 389—391.

20. Вовк О. І. В. Н. Каразін — видатний український вчений та організатор науки (до 210-ї річниці заснування Харківського університету) / О. І. Вовк // XIX Всеукр. конф. молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвяч. 95-річному ювілею НАН України : матеріали конф., 18 квіт. 2014 р., м. Київ. — К., 2014. — С. 34—37.

21. Вовк О. І. В. Н. Каразін у пам'ятниках та пам'ятних місцях Харкова / О. І. Вовк // «Луньовські читання» : матеріали наук.-практ. семінарів (2010—2014 рр.) / уклад. С. М. Куделко, О. Г. Павлова. — Х., 2014. — С. 168—174.

22. Вовк О. І. Світогляд та діяльність В. Н. Каразіна (до 215-ї річниці Харківської єпархії) / О. І. Вовк // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 67-ї Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 25 квіт. 2014 р.). — Х., 2014. — С. 212—213.

23. Вовк О. И. Деятельность В. Н. Каразина по сохранению культурного наследия Слободской Украины / О. И. Вовк // Проблемы музеезнания, збереження та відновлення історичної пам'яті (до 85-річчя Харківської державної академії культури та 25-річчя відкриття першого в Україні музейного відділення ХДАК) : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф., 14—15 трав. 2014 р. / [ред. кол. : В. М. Шейко та ін.]. — Х., 2014. — С. 58—59.

24. Вовк О. І. Постать В. Н. Каразіна в історіографії та публіцистиці середини XIX – початку XX ст. / О. І. Вовк // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 68-ї Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 24 квіт. 2015 р.). — Х., 2015. — С. 16—17.

25. Вовк О. І. «Усе життя моє ... належить моїй Вітчизні»: Василь Каразін та його роль в історії України / О. І. Вовк // Тези доп. III Міжнар. форуму студентів, аспірантів і молодих учених / [ред. кол. : М. В. Поляков та ін.]. — Дніпропетровськ, 2015. — С. 33—35.

26. Vovk O. The Image of Vasyl' Karazin in Memoirs of the First Half of the 19th Century / O. Vovk // «Краєзнавство і учитель — 2015» : тези доп. Міжнар. наук. конф. (27 лют. 2015 р., Україна, м. Харків) / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2015. — С. 95—96.

АНОТАЦІЯ

Вовк О. І. В. Н. Каразін (1773–1842) в історико-біографічних наративах. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2015.

У дисертації реконструйовано процес вивчення життєпису В. Н. Каразіна у період з середини XIX до початку XXI ст. Проведено комплексне кількісно-якісне дослідження масиву публікацій, присвячених особистості В. Н. Каразіна, розроблено періодизацію каразінознавства, встановлено загальні та специфічні риси кожного з виділених хронологічних періодів та етапів. Проаналізовано особливості репрезентації біографії В. Н. Каразіна у темпоральному вимірі, виявлено і

схарактеризовано історіографічні образи цієї особистості, з'ясовано причини їхнього утворення та шляхи еволюції. Визначено напрями вивчення життєвого шляху В. Н. Каразіна, що потребують подальшої розробки, уточнення або концептуального переосмислення.

Ключові слова: В. Н. Каразін, біографія, біографістика, історіографія, образ.

АННОТАЦІЯ

Вовк О. И. В. Н. Каразин (1773–1842) в историко-биографических нарративах. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. – Днепропетровск, 2015.

В диссертации реконструирован процесс изучения биографии общественного деятеля, ученого, основателя Харьковского университета В. Н. Каразина и исследованы его историографические образы, формировавшиеся в украинской и зарубежной (российской, болгарской, чешской, британской, американской, а также диаспорной) литературе с середины XIX до начала XXI века.

Методологическую основу исследования составили подходы, разработанные в русле интеллектуальной истории и науковедения, а также подходы и принципы современной биографистики. В ходе исследования были проанализированы как академические, так и научно-популярные публикации, в которых нашли отражение события жизни В. Н. Каразина и посвященные ему коммеморативные практики. Расширение источниковой базы за счет массовой литературы дало возможность проследить специфику восприятия личности В. Н. Каразина не только в научном, но и в обыденном историческом сознании.

Одним из главных инструментов исследования стала электронная база данных, в которую вошли 603 каразиноведческие публикации, датированные 1860–2015 гг. Каждый из элементов базы данных был описан по таким критериям, как дата введения публикации в оборот; место публикации; стиль речи; жанр научного труда; тематика публикации; тип биографического письма по классификации Дж. Леви. На основании анализа базы данных были сформированы аналитические таблицы и построены графики, дающие наглядное представление о темпоральной динамике трансформаций каразиноведческих исследований. Дальнейшее количественно-качественное описание полученных моделей позволило выявить причины наблюдаемых изменений.

Историю изучения жизни и деятельности В. Н. Каразина предложено разделить на три периода: 1) середина XIX – начало XX вв.; 2) 20-е – 80-е гг. XX в.; 3) конец XX – начало XXI вв., каждый из которых дополнительно распадается на этапы. На протяжении всего исследуемого хронологического отрезка в литературе прослеживаются два антагонистических направления в оценке личности и результатов деятельности В. Н. Каразина (апологетический и критический), которые развивались параллельно, время от времени сближаясь или отдаляясь. При этом апологетические публикации были более востребованы в условиях, когда

В. Н. Каразин выдвигался на «первый план» исторического повествования, а критические – когда эта личность уходила на «фоновый план».

Показано, что в наибольшей степени история жизни В. Н. Каразина изучалась украинскими и российскими специалистами. Это привело к формированию в украинской и российской историографиях специфических образов данной личности, которые изменялись под влиянием конкретных исторических, общественно-политических и социально-экономических условий. В остальных национальных историографиях целостные подходы к исследованию биографии В. Н. Каразина на сегодняшний день практически отсутствуют, и можно предположить, что в ближайшие годы каразиноведение в большинстве зарубежных стран вряд ли претерпит качественные изменения.

В украинской историографии, напротив, ожидается дальнейший рост интереса к личности В. Н. Каразина. Среди перспективных направлений каразиноведения можно назвать психобиографические исследования; изучение научно-технического наследия В. Н. Каразина с позиций современной науки; переиздание расширенного и дополненного собрания сочинений В. Н. Каразина, снабженного научно-справочными комментариями.

Ключевые слова: В. Н. Каразин, биография, биографистика, историография, образ.

ANNOTATION

Vovk O. I. V. N. Karazin (1773–1842) in the historical and biographical narratives. – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. – Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University. – Dnipropetrovsk, 2015.

The process of studying the biography of V. N. Karazin of the mid 19th – beginning the 21st centuries was reconstructed in the dissertation. The massif of publications about V. N. Karazin was comprehensively investigated by means of quantitative and qualitative methods. It had allowed developing periodization of the process of studying V. N. Karazin's life story and determining general and specific features of each of the periods and stages. The specificity of the representation of V. N. Karazin's personal history was analyzed taking into account the temporal changes. Historiographical images of this person were characterized; their causes and evolutionary trends were explored. Areas of studying V. N. Karazin's biography which need further development, correction and conceptual reconsideration were defined.

Keywords: V. N. Karazin, biography, biographical studies, historiography, image.